

بررسی اصالت نسخه‌های خطی «معارض التَّبْوَة فی مدارج الفتوَة»

موجود در کتابخانه‌های ترکیه

مهبد خاتم گویا*، ثریا رازقی**، زهرا قرقی***، هنگامه آشوری****

چکیده

کتاب معارج التَّبْوَة فی مدارج الفتوَة، با موضوع سیره نبوی، که در اواخر قرن نهم هجری توسط معین‌الدین فراهی هروی در هرات نوشته شده از کتاب‌های کثیرالنسخه فارسی است که بالغ بر صدها نسخه خطی از آن در کتابخانه‌ها و موزه‌های مهم جهان موجود است. در این میان تفاوت نسخه‌های موجود در ترکیه نسبت به نسخه‌های سایر مناطق، از لحاظ قدمت، بسیار محسوس و قابل ملاحظه است و از آنجایی که کتاب‌های پرمخاطب همواره از سوی جاعلان مالکیت یا کاتبان مزورنویس در معرض جعل اعتبار و قدمت قرار داشته‌اند، با توجه به فاصله مکانی و تفاوت زبانی میان مردم غرب آناتولی و شرق خراسان در زمان تألیف کتاب، پرسش‌هایی در زمینه لزوم بررسی هویت کاتبان و مالکان این نسخه‌های متقدم ایجاد می‌شود. پاسخ به این مسائل، برای یافتن صحیح‌ترین و اصیل‌ترین الگوی متنی از این کتاب، با محوریت شناسایی علل و شیوه‌های آشنایی و انتقال اولیه آن به محدوده عثمانی، عمده هدف این پژوهش است.

کلیدواژه‌ها: معارج التَّبْوَة فی مدارج الفتوَة، معین‌الدین فراهی هروی، اصالت، نسخه خطی، کتابخانه‌های ترکیه

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۹/۲۹؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۱/۳۰

* دانشجوی دکتری، گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد تهران شمال، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران/
khatam.mahbod@gmail.com

** گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد تهران شمال، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران (نویسنده مسئول)/
s_razeghi@iau-tnb.ac.ir

*** گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد تهران شمال، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران/
Z_ghoroghi@iau-tnb.ac.ir

**** گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد تهران شمال، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران/
hengameashoori@gmail.com

مقدمه

پیشینه نگارش و تدوین زندگانی پیامبر اسلام به قرن اول هجری بازمی‌گردد.^۱ طبیعتاً به دلیل جایگاه بنیادین زبان عربی نزد مسلمانان، نخستین آثار در این موضوع به زبان عربی نگارش یافت که با گسترش جغرافیای جهان اسلام و توجه فارسی‌زبانان به معارف اسلامی و زندگانی پیامبر، بسیاری از حکایات مربوط به زندگانی ایشان، اندک‌اندک و طی قرون متمادی، در آثار نویسندگان و شاعران فارسی‌زبان نیز تجلی یافت،^۲ تا این که از قرن ششم هجری تکاپو برای ترجمه زندگانی پیامبر از زبان عربی به زبان فارسی آغاز شد^۳ و در نهایت دورانی فرا رسید که هم‌زمان با دوره تیموری در قرن نهم هجری قمری، آثار متعددی در زمینه زندگانی پیامبر اسلام به زبان فارسی پدید آمد. معارج النبوة فی مدارج الفتوة یکی از این دست آثار است که در سال ۸۹۱ق، توسط معین‌الدین فراهی هروی^۴، ادیب، عارف، واعظ و امام جماعت مسجد جامع هرات آغاز و پس از قریب به سه سال کتابت آن به پایان رسید. در بعضی منابع از مؤلف این کتاب با نام معین‌الدین محمد فراهی هروی و با القابی همچون ملامسکین یا منلامسکین نیز یاد شده است. او که از درس خواندگان مدرسه نظامیه هرات محسوب می‌شود (واصفی، ۱۳۴۹: ۱۵۷) سال‌های متمادی عمر خویش را در کتابخانه‌های هرات به مطالعه و تحقیق در میراث مکتوب اسلامی و ایرانی سپری کرده و در عین اعتقاد به مبانی شریعت و مبادی طریقت، و در کنار آشنایی با هنرهای همچون خوشنویسی و شاعری و اشتغال به وعظ و تدریس و تفسیر، تا حد امکان از تقرب به اهل سیاست یا انتساب به مذهبی خاص اجتناب می‌کرده است.

۱. ابن‌شهاب زهری (د. ۱۲۴ق) نخستین مؤلفی است که اصطلاح «سیره» را در بیان زندگی پیامبر به کار برد که به همین دلیل، برخی از محققان قرن دوم هجری را سرآغاز سیره‌نویسی می‌دانند؛ اگرچه، در اصل، پیشینه نگارش با موضوع زندگانی پیامبر به قرن اول هجری بازمی‌گردد (خضرم، ۱۳۸۹: ۹۴).

۲. به‌عنوان نمونه می‌توان به بازتاب معراج پیامبر در اشعار نظامی گنجوی اشاره کرد.

۳. مانند کتاب شرف النبی ابوسعید عبدالملک بن محمد واعظ خرگوشی، که توسط محمود بن محمد راوندی در قرن ششم به فارسی ترجمه شد.

۴. برای شناخت بیشتر از معین‌الدین، نک. اسماعیل پور، ۱۳۸۱: ۹۷۳-۹۷۶؛ نیز نک. مقدمه معارج النبوة.

از معین‌الدین فراهی، با توجه به همین زمینه‌های متنوع مطالعاتی و سلوک فردی و اجتماعی، آثار متعددی به زبان فارسی همچون معارج النبوة، تفسیر حدائق الحقایق، بحر الدرر، قصص موسی، الواضحة فی تفسیر سورة الفاتحة، روضة الواعظین، و دیوان اشعار به یادگار مانده است. برخی از آثار او، مانند همین معارج النبوة، هنوز به‌درستی تصحیح نشده یا نیازمند تصحیح دوباره هستند. وانگهی کتاب معارج النبوة را نباید تنها یک کتاب دینی، روایی یا تاریخی صرف دانست، چراکه علی‌رغم استفاده معین‌الدین از بخش مهمی از منابع مورد وثوق تشیع و تسنن، نثر کتاب دارای ویژگی‌های خاص عرفانی است که آن را در بسیاری از موارد از یک کتاب زندگی‌نامه معمولی متمایز می‌سازد. لذا به دلیل رویکرد عرفان‌محور نویسنده در شرح و بیان حقایق آفرینش و وقایع مربوط به زندگی پیامبر اسلام، و شیوه ادیبانه او در به‌کارگیری صنایع گوناگون معنوی، و نمادپردازی‌های خارق‌العاده و تمثیلات بدیع هنرمندانه، مضامین کتاب در بسیاری از موارد نیازمند رمزگشایی است و علاوه بر این، نثر کتاب تا حد امکان مسجع و به انواع صنایع لفظی آراسته است. درعین حال مؤلف در جای‌جای متن به آیات قرآن کریم، احادیث نبوی، روایات تفسیری و حتی شعر شاعران مشهوری همچون مولوی، نظامی گنجوی و یا اشعار خود یا پدرش، حاجی محمد فراهی، استشهاد کرده است. نثر کتاب به زبان فارسی با گویش هروی نگارش یافته که با توجه به حجم قابل‌توجهی که دارد از منابع مهم بررسی‌های این گویش محسوب می‌شود. ساختار کتاب دارای شش بخش اصلی است که از یک مقدمه، چهار رکن و یک بخش پایانی تشکیل می‌شود و بنا به گزارشی که معین‌الدین در مقدمه معارج النبوة، و پایان جلد دوم روضة الواعظین، از نحوه نگارش این کتاب ارائه می‌دهد شخصاً تأکید می‌کند که کتاب معارج النبوة در بدو تألیف دارای مسوده و مبیضه بوده است که توجه به این نکته در طبقه‌بندی نسخه‌های معارج النبوة بسیار حائز اهمیت است. با این

---

۱. نسخه بحر الدرر به خط مؤلف با شماره ۱۵۱۱ در کتابخانه شهیدعلی‌پاشای ترکیه موجود است که ظاهراً ده‌ها سال بعد از استنساخ به محدوده عثمانی راه یافته است و اصالت آن هم توسط سید تقی حسینی تأیید شده است (حسینی، ۱۴۰۲: ۲۸۱).

توضیح که، به علت استقبال فراگیر طبقات گوناگون اجتماعی، این اثر همواره زینت بخش کتابخانه‌های مساجد و دربار پادشاهان مسلمان بوده، بارها به زبان‌هایی همچون ترکی عثمانی و اردو ترجمه شده، و الهام‌بخش خلق آثاری همچون حمله حیدری توسط بازل مشهدی بوده است (نک. کیوانی، ۱۳۸۶: ۷۵۳/۲). لذا بررسی موجودی تعداد نسخه‌های خطی برجای مانده از همه آثار معین‌الدین فراهی هروی، در زمان‌ها و مکان‌های گوناگون، نشان می‌دهد که در میان آثار ذکرشده، کتاب معارج النبوة، به لحاظ تعداد موجودی، از کثرت قابل توجهی در کتابخانه‌ها و موزه‌های جهان برخوردار است.

به استناد اطلاعات نسخه‌شناسی ثبت شده در فهرست‌های اختصاصی و مشترک نسخ خطی، و همچنین تارنمای کتابخانه‌ها و موزه‌های گوناگون، به جرات می‌توان ادعا کرد که در تمام کشورهای اسلامی و نیز مراکز مهم شرق‌شناسی مغرب‌زمین، کتابخانه و موزه‌ای وجود ندارد که نسخه‌ای از معارج النبوة در آن نباشد و این موضوع خود حاکی از اهمیت این کتاب است. در این میان، طبقه‌بندی نسخه‌های این کتاب براساس مؤلفه‌های مهم تشخیص اصالت، گواه بر تفاوت محسوس نسخه‌های موجود در ترکیه نسبت به سایر نسخه‌های موجود در کشورهای دیگر، به لحاظ قدمت، نوع مالکیت، و کامل بودن متن است که از نظر پژوهشی بسیار حائز اهمیت می‌باشد. با این توضیح که، به جز در چند مورد بسیار محدود و انگشت‌شمار از نسخه‌های خطی موجود در کشور ازبکستان که در زمان حیات مؤلف کتابت شده‌اند، عمده نسخه‌های تاریخ‌دار این کتاب در کشورهای ایران، هند، پاکستان، عراق، مصر، عربستان و حتی ازبکستان شامل نسخه‌هایی است که در صد سال دوم پس از حیات مؤلف استنساخ شده‌اند یا اینکه فاقد تاریخ کتابت و بعضاً دارای نقص یا افتادگی در صفحات هستند. در حالی که بخش مهمی از نسخه‌های موجود در ترکیه در صد سال نخست پس از تألیف کتابت شده‌اند.^۱ لذا از آنجایی که، به دلیل امکان وقوع جعل در تاریخ کتابت یا مالکیت، نمی‌توان با قطعیت درباره اصالت تاریخی یک نسخه خطی برجای مانده

۱. برای آگاهی از این موضوع به تارنمای کتابخانه ملی ایران، پایگاه اینترنتی نسخ خطی ترکیه، و بنیاد خاورشناسی فرهنگستان علوم ازبکستان (به نام «بیرونی») مراجعه شود.

از یک کتاب کثیرالنسخه قدیمی و پرمخاطب مانند معارج النبوة اظهار نظر کرد، برای تصدیق قدمت نسخه‌های موجود از این کتاب در محدوده کتابخانه‌های ترکیه، توجه به نام و نشان کسانی که در کتابت یا انتقال این اثر نقش داشته‌اند ضروری می‌نماید که، آگاهی از این موضوع، در عین حال که برای تصحیح کتاب مفید خواهد بود، می‌تواند در مطالعات تاریخی هم مؤثر باشد.

آشنایی مردم عثمانی با «معارج النبوة» محصول دیپلماسی فرهنگی بوده است پیگری مستندات تاریخی نشان می‌دهد که ورود به موقع و زودهنگام آثار معین‌الدین فراهی هروی به محدوده آناتولی و بالکان، به‌ویژه کتاب معارج النبوة، پیش از هر چیز، مرهون توجه و دقت نظر مساعد سلطان هم‌عصر این نویسنده، یعنی بایزید دوم عثمانی، به نوعی دیپلماسی فرهنگی بوده است که زمینه‌های ورود آثار فرهیختگانی همچون معین‌الدین فراهی هروی را به قلمرو حکمرانی خویش فراهم می‌ساخته است. به گواه تاریخ، میان علی‌شیر نوایی (د. ۹۰۶ق) و سلطان بایزید دوم عثمانی (د. ۹۱۸ق) مناسبات بسیار دوستانه‌ای برقرار بوده است (نک. ریاحی، ۱۳۶۹: ۱۷۷) که قاعدتاً در ضمن آن مناسبات دوستانه، علی‌شیر نسخه‌ای از آثار قلمی خویش به زبان‌های فارسی و ترکی جغتایی را هم برای بایزید دوم ارسال می‌کرده است. هم‌اکنون تعداد مهمی از آن آثار با مهر مالکیت بایزید دوم در کتابخانه‌های استانبول موجود و از نظر تاریخی قابل استناد است. یکی از آثار مهم علی‌شیر نوایی کتابی است به زبان ترکی جغتایی با عنوان مجالس النفایس، با درون‌مایه‌ای از نقد ادبی، که علی‌شیر نوایی در آن به معرفی دانشمندان، شاعران و نویسندگان هم‌عصر خویش پرداخته است و با توجه به اینکه بایزید دوم، علاوه بر تسلط کامل به زبان فارسی، به زبان ترکی جغتایی نیز تسلط داشته است این امکان برای او فراهم بوده تا از متن کتاب مجالس النفایس و مندرجات آن به نیکی بهره‌گیرد. همین موضوع احتمال آشنایی بایزید دوم با معین‌الدین فراهی هروی از طریق مطالعه همین کتاب را قوت می‌بخشد (نوایی، فاتح، ش ۴۰۶۵: گ ۷۲ر)، چرا که سندی که نشان دهد ارتباط خاص و نزدیکی

میان بایزید دوم و معین‌الدین از طریق نامه‌نگاری یا ارسال کتاب برقرار بوده، در دست نیست. این‌که نخستین بار و در چه زمانی نخستین نسخه از آثار معین‌الدین فراهی هروی به عثمانی راه یافته معلوم نیست، اما همین‌قدر که به استناد یادداشت تملک سلطنتی معلوم باشد که کاتبی به نام شفیعی شریف در تاریخ شانزدهم ذی‌قعدة سال ۹۱۷ ق بخش ششم یا همان بخش پایانی کتاب معارج التَّبَوَّة را اختصاصاً برای مطالعه بایزید دوم کتابت کرده مشخص می‌کند که دقیقاً تا پیش از وقایع ۹۲۰ ق، که طی آن بسیاری از نسخه‌های خطی ایران به‌عنوان غنیمت جنگی از کشور خارج شد و به عثمانی راه یافت، به‌نحوی نوعی شناخت اولیه از آثار معین‌الدین در دربار عثمانی وجود داشته است. هم‌اکنون نسخه‌ای از این اثر با شماره ۳۳۸۷، که دو مهر مالکیت بایزید دوم به‌خط طغرا در ابتدا و انتهای آن به‌وضوح مشهود است، در بخش کتب خطی انتقال‌یافته از کتابخانه ایاصوفیه به کتابخانه سلیمانیه در شهر استانبول نگهداری می‌شود (تصویر ش ۱). در عین حال مندرجات شمسۀ آغازین نسخه خطی جلد نخست روضة الواعظین معین‌الدین فراهی به‌شماره ۱۸۲۹ و محفوظ در بخش ایاصوفیه کتابخانه سلیمانیه، که نام کاتب آن مشخص نیست، نشان می‌دهد که این نسخه نفیس که در نوع خود یکی از کهن‌ترین نسخه‌های خطی روضة الواعظین در جهان محسوب می‌شود، به‌رسم خزانه سلطانی و اختصاصاً برای بایزید دوم کتابت شده است (تصویر ش ۲)، که این موضوع را هم می‌توان در حکم دلیل دیگری بر علاقه‌مندی شخصی بایزید دوم به آثار معین‌الدین فراهی هروی به حساب آورد که از نظر پژوهشی بسیار حائز اهمیت است؛ چراکه کتاب‌های مشهوری از معاصران معین‌الدین وجود دارد که علی‌رغم مالکیت مسجل سلطان بایزید بر آنها، این نسخ خطی به‌رسم خزانه سلطانی و برای سلطان کتابت نشده‌اند.

تصویر ش ۱: یادداشت تملک اختصاصی بایزید دوم بر نسخه معارج النبوة
کتابت شده توسط شفیعی شریف به تاریخ ۹۱۷ق (ایاصوفیه، ش ۳۳۸۷ گ ۱ ر)

تصویر ش ۲: یادداشت آغازین روضه الواعظین، ساخته شده برای سلطان بایزید دوم
(ایاصوفیه، ش ۱۸۲۹ گ ۱ ر)

نگاهی کلی به نسخه‌های معارج الشیوة فی مدارج النبوته موجود در کتابخانه‌های ترکیه

نام کتابخانه	شماره بازایی	تاریخ کتابت	نام کاتب و مکان کتابت	نوع رسم الخط	حجم متن	نام واقف و زمان وقف	توضیحات مربوط به مالکیت براساس یادداشت
داماد ابراهیم پاشا نوشه‌ری - (ملی ترکیه آنکارا)	۳۱	۸۹۶ از روی نسخه مؤلف	محمد بن حاجی علی (احتمالاً هرات)	نسخ	تمام متن (نقیس)	داماد ابراهیم پاشا نوشه‌ری ۱۱۳۲ق	دارای هر دو مهر وقفی داماد ابراهیم پاشا نوشه‌ری به زبان‌های عربی و ترکی عثمانی.
ایاصوفیه (سلیمانیه)	۳۳۴۲	۸۹۸	نامشخص	نسخ	تمام متن (نقیس)	سلطان محمود اول (ح ۱۱۴۳ - ۱۱۶۸ق)	این نسخه توسط احمد شیخ زاده مفتیش اوقاف حرمین شریفین ضبط و بنام سلطان محمود اول عثمانی وقف شده است. دارای مهر وقفی سلطان محمود اول و مهر احمد شیخ زاده.
ایاصوفیه (سلیمانیه)	۴۰۳	۹۰۴ از روی نسخه مؤلف	نامشخص	نستعلیق	تمام متن (نقیس)	۱۰۹۱ق	دارای سه یادداشت مالکیت به همراه مهر وقفی قوه مصطفی پاشا؛ یادداشت مالکیت ابوالفضل محمد بن ادریس (ابوالفضل دفتری) به تاریخ ۹۴۷ق و یادداشت دو مالک دیگر با نام‌های محمد اسعد و علی بن عبدالرئوف قاضی قسطنطنیه.
ایاصوفیه (سلیمانیه)	۳۳۸۷	۹۱۷	شهبازی شریف	نستعلیق	بخش ششم (نقیس)	سلطان محمود اول ح ۱۱۴۳ - ۱۱۶۸ق	این نسخه توسط احمد شیخ زاده مفتیش اوقاف حرمین شریفین ضبط و به نام سلطان محمود اول عثمانی وقف شده است. دارای مهر مالکیت شخصی سلطان بایزید دوم، مهر وقفی سلطان محمود اول و مهر احمد شیخ زاده.

توضیحات مربوط به مالکیت براساس یادداشت	نام واقف و زمان وقف	حجم متن	نوع رسم الخط	نام کاتب و مکان کاتب	تاریخ کاتب	شماره بارزایی	نام کتابخانه
دارای مهر وقفی اسمعذ افندی یا مهر مالک	اسمعذ افندی ۱۲۶۳ق	تمام متن (تفیس)	نسختی	نامشخص	۹۲۲	۲۴۱۴	اسمعذ افندی (سلیمانیه)
این نسخه توسط احمد شیخ‌زاده مفتش اوقاف حرمین شریفین ضبط و به نام سلطان محمود اول عثمانی وقف شده است. دارای مهر سلطان محمود اول و مهر احمد شیخ‌زاده.	سلطان محمود اول ح ۱۱۴۳ - ۱۱۶۸ق	تمام متن (تفیس)	نسختی	نامشخص	۹۵۳	۳۴۴۴	ایاصوفیا (سلیمانیه)
دارای یادداشت مالکیت فردی به نام محمد عصمت بن ابراهیم به همراه مهر وقفی قاضی‌زاده محمد افندی.	قاضی‌زاده محمد افندی ۱۰۶۸ق	۳بخش نخست (تفیس)	نسختی	نامشخص	۹۶۸	۳۶۸	قاضی‌زاده محمد افندی (سلیمانیه)
		۳بخش پایانی (تفیس)			۹۶۸	۳۶۹	
دارای سه یادداشت مالکیت که بعضاً ناخوانا هستند که در آن نام فردی با نام حسین واعظ. احمد... الشهیر یقریک‌زاده؛ به تاریخ ۱۰۳۲ و مالک دیگری که نام او هم خوانا نیست به تاریخ ۱۰۵۲ مشاهده می‌شود. به همراه مهر وقفی ولی‌الدین جازالله افندی.	ولی‌الدین جازالله افندی ۱۱۴۷ق	تمام متن (تفیس)	نسختی	نامشخص	۹۶۸	۱۶۲۹	ولی‌الدین جازالله (سلیمانیه)

نام کتابخانه	شماره بازایی	تاریخ کتابت	نام کتاب و مکان کتابت	نوع رسم الخط	حجم متن	نام واقف و زمان وقف	توضیحات مربوط به مالکیت براساس یادداشت یا مهر مالک
لا لا اسماعیل (سلیمانیه)	۲۷۳	۹۶۸	احمد بن محمد اسکری	نستعلیق	تمام متن (تفیس)	اسماعیل افندی (۷۱) ۱۱۹۹ق	دارای یادداشت مالکیت (عاصم) ابوالفضل اسماعیل بن محمد معروف - به کوچک چلبی زاوه شاعر، مترجم و وقایع نگار عثمانی مشاهده می شود به همراه مهر وقفی اسماعیل افندی مشهور به لا لا اسماعیل و یک مهر دیگر با سجع: «لا رب بگشای باب آداب فقیر محمد».
چلبی عبدالله افندی (سلیمانیه)	۲۶۶	۹۶۹	ناه مشخص	دیوانی	تمام متن (تفیس)	حاج خلیل افندی ۱۱۷۴ق	دارای یادداشت مالکیت فردی نام درویش علی بن ولی الوردای به همراه سه مهر؛ مهر حاج خلیل افندی و مهر دوم با سجع: «لائی محمد ترا خلاست پناه حسسی الله لا اله سواه»، سجع مهر سوم ناخوانا است.
د امام ابراهیم پاشا نوشه‌وری - استانبول (سلیمانیه)	۴۰۸	۹۷۸	ناه مشخص	نستعلیق	تمام متن (تفیس)	د امام ابراهیم پاشا نوشه‌وری ۱۱۳۲ق	دارای هر دو مهر وقفی داماد ابراهیم پاشا نوشه‌وری به زبان‌های عربی و ترکی عثمانی.
د امام ابراهیم پاشا نوشه‌وری (سلیمانیه)	۴۰۹	پیش از ۹۷۸	ناه مشخص	نستعلیق	تمام متن (تفیس)	د امام ابراهیم پاشا نوشه‌وری ۱۱۳۲ق	دارای هر دو مهر وقفی داماد ابراهیم پاشا نوشه‌وری به زبان‌های عربی و ترکی عثمانی.

توضیحات مربوط به مالکیت براساس یادداشت	نام واقف و زمان وقف	حجم متن	نوع رسم الخط	نام کتاب و مکان کتابت	تاریخ کتابت	شماره بازایی	نام کتابخانه
دارای مهر وقفی طرخان مادر سلطان محمد چهارم یا مهر مالک	طرخان والده سلطان ۱۰۷۲ق	تمام متن (نقش)	نستعلیق	نامشخص	۹۸۱	۲۴۶	طرخان والده سلطان (سلیمانیه)
دارای سه یادداشت مالکیت؛ یادداشت وقف مرحوم علم علی افندی یادداشت مالکیت (عاصم) ابوالفضل اسماعیل بن محمد معروف به کوچک‌چلی‌زاده شاعر، وقایع‌نویس در تاریخ ۱۱۴۱ق یادداشت مالکیت مربوط به شیخ سید برکت‌الله تشبندی فاروقی با همان خط عاصم همراه با مهر کتابخانه‌نویسا در دوران جمهوریت.	مرحوم علم علی افندی	تمام متن (نقش)	نستعلیق	شاه محمد بن مرحوم مقفور غیاث‌الدین محمد المروری (تاشکند)	۹۸۴	۱۳۳۷	کتابسرای مقننسا (مانیسا)
این نسخه توسط احمد شیخ‌زاده مفتش اوقاف حرمین شریفین ضبط و به نام سلطان محمود اول عثمانی وقف شده است، دارای مهر سلطان سلیم دوم، مهر وقفی سلطان محمود اول و مهر احمد شیخ‌زاده.	سلطان محمود اول ح ۱۱۴۳- ۱۱۶۸ق	تمام متن (نقش)	نستعلیق	نامشخص	۹۸۶	۳۴۴۳	ایاصروفیا (سلیمانیه)
این دو نسخه توسط درویش مصطفی مفتش اوقاف حرمین شریفین به نام سلطان محمود اول عثمانی وقف شده است، دارای مهر سلطان سلیم دوم و مهر وقفی سلطان محمود اول، مهر درویش مصطفی و مهر غیر وقفی شهید علی پاشا. ضمناً یادداشت	سلطان محمود اول ح ۱۱۴۳-	۳بخش نخست (نقش) ۳بخش پایانی	نستعلیق	نامشخص	۹۸۹	۴۴۸۴ ۴۴۸۵	فاتح (سلیمانیه)

نام کتابخانه	شماره بازایی	تاریخ کتابت	نام کتاب و مکان کتابت	نوع رسم الخط	حجم متن (تفصیل)	نام واقف و زمان وقف	توضیحات مربوط به مالکیت براساس یادداشت
داماد ابراهیم یاشما نوشه‌وری (سلیمانیه)	۴۱۰	قرن ۱۰	نامشخص	نستعلیق	تمام متن (تفصیل)	داماد ابراهیم یاشما نوشه‌وری ۱۱۳۲ق	دارای یادداشت مالکیت فردی به نام مصطفی بن محمد (مشهور به فرزق زاده) به تاریخ ۱۰۵۸ق در مصر به همراه چهار مهر؛ دو مهر وقفی داماد ابراهیم یاشما نوشه‌وری به زبان‌های عربی و ترکی عثمانی و مهری با این سجع: «بیعتی خاص وقت لی مع الله محمد باد از توحید آگاه»، مهر چهارم ناخواناست.
یوسف آغا قویبه	۵۱۱۵	قرن ۱۰	نامشخص	نستعلیق	تمام متن (تفصیل)	۱۲۰۹ق سلطان محمود اول	دارای یادداشت مالکیت فردی به نام محمد اسعد بن ابراهیم وزیر به تاریخ ۱۱۹۷. این نسخه توسط یوسف آغا کتجدای والده سلطان سلیم سوم وقف شده است دارای چهار مهر؛ یوسف آغا، محمد اسعد بن ابراهیم وزیر و دو مهر جمهوریت.
ایاصوفیا (سلیمانیه)	۳۲۵۸	قرن ۱۰	نامشخص	نستعلیق	خلاصه	۱۱۴۳ق - ۱۱۶۸ق	این نسخه توسط احمد شیخ زاده مفتش اوقاف حرمین شریفین به نام سلطان محمود اول عثمانی وقف شده است دارای مهر وقفی سلطان محمود اول و مهر احمد شیخ زاده.

توضیحات مربوط به مالکیت براساس یادداشت	نام واقف و زمان وقف	حجم متن	نوع رسم الخط	نام کاتب و مکان کتبت	تاریخ کتبت	شماره بازبانی	نام کتابخانه
یک مهر در انتهای نسخه با این سجع دیده می‌شود: «خاک راه قدم پاک محمد حمدی»	ندارد	رکن سوم تا انتهای کتاب	نسختی	نامشخص	قرن ۱۰	06 Mill YZB 329	کتابخانه ملی ترکیه، آنکارا
دارای مهر جمهوریت	ندارد	ناقص	نسختی	نامشخص	۱۰۰۹	۳۷۷	از مهر (سلیمانیه)
دارای چهار مهر؛ مهر حاج خلیل افندی بن الحاج علی خواجه، مهر دیگر با این سجع: «این عالم هیچ (۹) صلیقی به‌اللهین محمد»، مهری با سجع ناخوانا، و مهری جدید از دوران جمهوریت.	حاج خلیل افندی بن حاج علی خواجه، ۱۱۶۴ق	مقدمه و رکن اول (نفس) رکن دوم و سوم (نفس) رکن چهارم و پنجم (نفس)	نسختی	میرزا محمد بن دوست محمد سمرقندی	۱۰۳۲ ۱۰۳۲	۸۸۱-۱ ۸۸۱-۲	راشد افندی (قیصریه)
دارای مهر وقعی بنیاد شهید علی پاشا و یک مهر ناخوانای دیگر.	بنیاد شهید علی پاشا ۱۱۳۰ق	از ابتدا تا پایان رکن سوم (نفس)	نسختی	نامشخص	۱۰۷۷	۱۸۹۹	شهید علی پاشا (سلیمانیه)

درباره هویت مالکان

وجود نشان مالکیت متقدم و موثق در یک نسخه خطی مانند مهر یا یادداشت مالکیت در ارزیابی اصالت آن نقش بسیار برجسته‌ای ایفا می‌کند که به اعتبار آن می‌توان در تصدیق تاریخ کتابت و هویت کاتب یاری گرفت (دروش، ۱۳۹۵: ۴۲۰)، البته به این شرط که نشان مالکیت موجود در نسخه، جعلی و مخدوش نباشد و به نحوی بتوان برای تأیید اصالت نسخه به آن استناد کرد. فرایند ثبت مالکیت نیز همانند تألیف کتاب و کتابت نسخه، تابع زمان، مکان و هویت انسانی است. لذا هرچقدر تاریخ مالکیت به تاریخ کتابت و تاریخ کتابت به تاریخ تألیف کتاب نزدیک‌تر باشد، نسخه خطی به اصالت مطلوب نزدیک‌تر خواهد بود. درعین حال یادآوری این نکته هم ضروری است که در محدوده جغرافیایی عثمانی، علاوه بر اشکال مختلف مالکیت خصوصی، بنیان کتابداری طی صدها سال تحت تأثیر سنت وقف قرار داشته است که به این ترتیب به دلیل تمرکز حاکمیت عثمانی در محدوده غرب آناتولی و شرق بالکان، آنچه امروز به‌عنوان میراث مکتوب در کتابخانه‌های وقفی، سلطنتی و خصوصی بر جای مانده از دوران حاکمیت عثمانی در ترکیه مشاهده می‌شود در نوع خود نماینده بخش اصلی و مهم آن میراث گرانبهاست (GÜNAY KUT, 2021: 19).^۱ با این توضیح که هم‌اکنون بخش قابل توجهی از این کتاب‌ها از کتابخانه‌های قدیمی به کتابخانه سلیمانیه استانبول انتقال یافته‌اند.

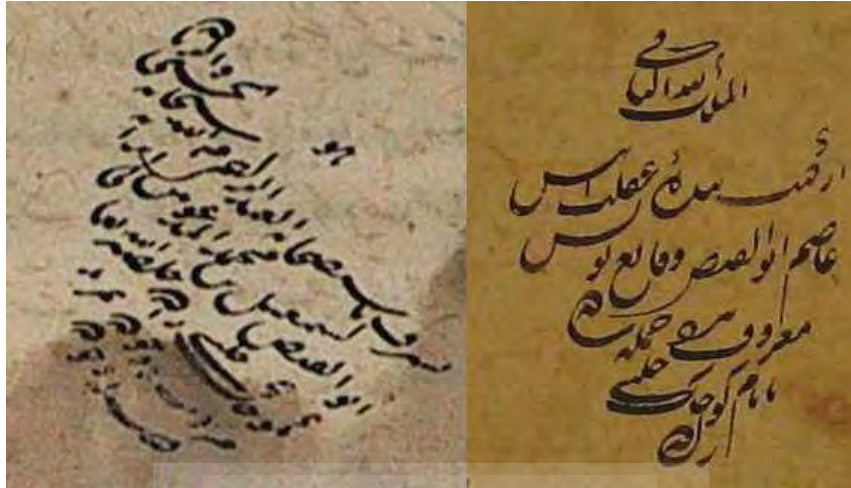
درباره نسخه‌های خطی معارج النبوة فارسی موجود در ترکیه، نحوه مالکیت‌ها به ترتیبی است که عمدتاً این نسخه‌ها بعد از چند بار دست‌به‌دست شدن میان مالکان گوناگون در نهایت وقف شده و تا امروز به‌نحو شایسته‌ای محفوظ مانده‌اند و از آنجایی که نشانه‌های مالکیت در این نسخه‌ها، اعم از یادداشت یا مهر مالکیت، بیشتر در همان ظهر نسخه قابل رؤیت هستند، در جدول فوق، از تکرار این نکته در قسمت توضیحات اجتناب شد.

---

۱. در این مقاله برای بررسی هویت مالکان نسخه‌های خطی از کتاب مهرهای وقفی نسخ خطی ترکیه، نوشته گونای کوت و نعمت بایراکتار، و بخش مهرهای پایگاه اینترنتی نسخ خطی ترکیه استفاده شد که این کتاب و پایگاه اینترنتی توسط دکتر تورقay شفق، عضو هیئت علمی دانشگاه مدنیته استانبول، به اینجانب معرفی شد.

بیشترین تعداد وقف از این کتاب به سلطان محمود اول عثمانی (د. ۱۱۶۸ق) و داماد ابراهیم پاشا نوشهری (د. ۱۱۴۳ق) مربوط می‌شود و درعین حال مالکیت عاصم اسماعیل بن محمد یا همان کوچک چلبی زاده (د. ۱۱۷۳ق)، شاعر، مترجم، وقایع‌نگار و اسلام‌شناس معروف، بر دو نسخه خطی از کتاب معارج النبوة (تصویر ش ۳)، با توجه به تألیفات منظوم و منثوری که او به زبان‌های ترکی، فارسی و عربی دارد، در تحلیل تأثیرپذیری یا عدم تأثیرپذیری او از سبک فکری و ادبی معارج النبوة بسیار حائز اهمیت است. همچنین ملاحظه مالکیت ابوالفضل محمد بن ادریس، یا همان ابوالفضل محمد دفتری (د. ۹۸۲ق)، شاعر و تاریخ‌نگار عثمانی و فرزند ادریس بدلیسی (د. ۹۲۶ق) معروف، در سال ۹۴۷ق، بر یکی از دو نسخه کهن معارج النبوة استنساخ‌شده از روی نسخه مؤلف موجود در ترکیه، که تاریخ کتابت آن به سال ۹۰۴ق بازمی‌گردد، بسیار جالب توجه است (تصاویر ش ۴ و ۸) که با در نظر گرفتن نسبت پدر و فرزند میان محمد دفتری و ادریس بدلیسی، وقایع‌نگار مخصوص سلطان بایزید دوم از یک سو، و توجه بایزید دوم و محمد دفتری به مطالعه آثار معین‌الدین از سوی دیگر، و با توجه به تألیفاتی که ادریس بدلیسی و محمد دفتری در زمینه‌های تاریخ، ادبیات و تصوف به رشته تحریر درآورده‌اند، تحلیل میزان تأثیرپذیری و بهره‌مندی بدلیسی پدر و پسر از سبک نگارش و یا محتوای کتاب معارج النبوة و شیوه فکری معین‌الدین فراهی در خلق آثارشان، در نوع خود می‌تواند زمینه‌ساز پژوهش‌های گوناگون تاریخی - ادبی محسوب شود. در پایان ذکر این نکته هم بسیار ضروری است که در کلیه نسخه‌های معارج النبوة موجود در کتابخانه‌های ترکیه به هیچ عنوان نمونه‌ای از پاک‌شدگی یا مخدوش بودن مهر و یا یادداشت مالکیت و نونویس بودن صفحات مشاهده نمی‌شود.

تصویر ش ۳: یادداشت‌های مالکیت کوچک‌چلیبی‌زاده در دو نسخه از معارج النبوة؛ سمت راست: (کتابسرای مغنیا ش ۱۳۳۷: گ ۱ ر) و سمت چپ: (لالا اسماعیل ش ۳۷۷: گ ۱ ر)

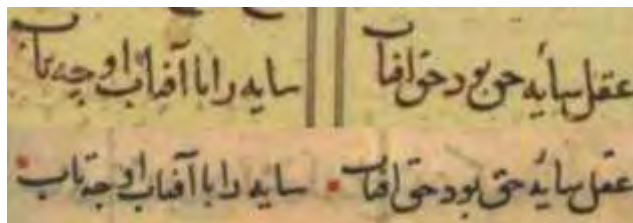
تصویر ش ۴: یادداشت تملک ابوالفضل محمد دفتری بر نسخه‌ای کهن از معارج النبوة (قره مصطفی ش ۴۰۳: گ ۱ ر)

درباره هویت کاتبان

بررسی هویت کاتب برای پی بردن به اصالت نسخه، دست کم در برگیرنده دو فایده است: نخست آنکه از طریق تأیید هویت تاریخی کاتب بتوان درباره قدمت نسخه و مجعول نبودن آن به گمانه زنی پرداخت، و دوم آنکه از طریق ملاحظه سایر نسخه‌های خطی که ممکن است از همان کاتب موجود باشد، احیاناً درباره میزان مهارت او در کتابت اظهار نظر کرد. ضمناً یادآوری این نکته هم بسیار ضروری است که هر قدر تاریخ کتابت یک نسخه خطی به زمان حیات مؤلف نزدیک تر باشد و پژوهشگر با این ادعا روبه‌رو باشد که کاتب نسخه را از روی نسخه‌ای به خط مؤلف کتابت کرده است، خواه‌ناخواه به علت تأثیرگذار بودن چنان نسخه‌ای در فرایند تصحیح، دقت نظر در احراز هویت کاتب از اهمیت بیشتری برخوردار خواهد بود. از این رهگذر، علی‌رغم آنکه نسخه‌های خطی کتاب معارج النبوة موجود در کتابخانه‌های ترکیه عمدتاً دارای تاریخ کتابت مشخص هستند، بیشتر کاتبان این نسخه‌ها از درج نام و محل کتابت نسخه خودداری کرده‌اند و اختصاصاً پنج نام به‌عنوان کاتب در ترقیمه‌ها دیده می‌شود که در این میان تنها در یک مورد کاتب در کنار نام خویش به محل کتابت هم اشاره کرده است.

نام کاتبان این نسخه‌ها به ترتیب سال کتابت به این شرح است: محمد بن حاجی علی، ۸۹۶ق؛ شفیعی شریف، ۹۱۷ق؛ احمد بن محمد اسکوبی، ۹۶۸ق؛ شاه محمد بن مرحوم مغفور غیاث‌الدین محمد المروزی، ۹۸۴ق؛ و میرزا محمد بن دوست محمد سمرقندی، ۱۰۳۲ق. درباره هویت این پنج کاتب اطلاع خاصی در کتاب‌های تراجم و تذکره‌ها دیده نمی‌شود و در عین حال مراجعه مستقیم به آرشیو عثمانی و بررسی بخش قابل توجهی از دفاتر اهل حرف عثمانی و جستجو در میان نام‌های کاتبان هم نتوانست مستقیماً راهگشا باشد. جز اینکه در بعضی از فهرست‌های نسخ خطی یا کتاب‌های تذکره خوشنویسان، مانند کتاب صورتگران و خوشنویسان اهل هرات در عصر تیموریان، از خوشنویسی به نام دوست محمد سمرقندی یاد شده است که از خوشنویسان مشهور نیمه دوم قرن دهم هجری محسوب می‌شود (نعیمی، ۱۳۲۸: ۸۱)، که با توجه به قرابت زمانی و هویتی این دو کاتب نسبت به یکدیگر، این احتمال را که او پدر همین میرزا محمد باشد قوت می‌بخشد. یا آنکه،

با توجه به آوازه خاندان اهل فضل اسکوبی در محدوده غرب عثمانی در نیمه دوم قرن دهم هجری، و نیز قرابت زمانی و هویتی احمد بن محمد اسکوبی با مترجم معارج النبوة به زبان ترکی عثمانی، یعنی محمد بن محمد اسکوبی (آلتی برmq)، احتمال وجود نسبت خویشاوندی و چه بسا برادری میان این دو تن، دور از ذهن به نظر نمی‌رسد. ذکر این نکته هم ضروری است که نام اسکوبی به‌تنهایی مؤید این مهم است که نسخه کتابت‌شده با این نام یقیناً در محدوده عثمانی کتابت شده که یافته مهمی محسوب می‌شود. در کنار تذکرها، برای یافتن ردپایی از این کاتبان، جستجو در فهرست‌های نسخ خطی و ملاحظه و مقایسه خطوط نسخه‌های خطی مؤثر واقع شد. مثلاً در باب هویت محمد بن حاجی علی، که در سال ۸۹۶ق نسخه خطی معارج النبوة را از روی نسخه‌ای به خط مؤلف کتابت کرده، اگرچه با جستجو در میان انبوه نسخه‌های خطی ترکیه برای یافتن نسخه کتابت‌شده دیگری از همین کاتب که بتواند وجود تاریخی او را تأیید کند، یافت نشد، در نهایت نسخه‌ای از مثنوی معنوی که در سال ۸۸۳ق کتابت شده (به ش ۱۶۹۶۳، کتابخانه ملی ایران)، با مشخصات ظاهری شبیه همین نسخه، پیدا شد که از طریق تطبیق رسم‌الخط و نام کاتب در این دو نسخه هویت تاریخی محمد بن حاجی علی به اثبات رسید (تصاویر ش ۵، ۶ و ۷). از شفیعی شریف چند نسخه خطی دیگر از کتاب‌هایی همچون اختیارات العلانیة فی الاختیارات السماویة (به ش ۲۶۸۹)، لوامع الاشراف فی مکارم الاخلاق (به شماره ۲۰۳۴) و خفی علایی (به شماره ۳۶۹۵) در کتابخانه ایاصوفیای ترکیه موجود است که در فاصله بین سال‌های ۹۱۳ تا ۹۱۵ق و به خط نستعلیق کتابت شده‌اند. اما موضوع بسیار جالبی که می‌تواند میرزا محمد بن دوست محمد سمرقندی را به‌عنوان یکی از کاتبان برجسته معارج النبوة در کانون توجهات قرار دهد، ذکر این نکته است که این کاتب در فاصله بین سال‌های ۱۰۲۵ق تا ۱۰۴۰ق بارها از روی این کتاب به خط نستعلیق استنساخ کرده و هم‌اکنون نسخه‌های متعددی از آن به خط او در کتابخانه‌های آستان قدس رضوی ایران، راشد افندی ترکیه و بنیاد خاورشناسی فرهنگستان علوم ازبکستان موجود می‌باشد که در نوع خود نمونه قابل استناد میراث مشترک فرهنگی این سه کشور محسوب می‌شود (تصویر ش ۹).

تصویر ش ۵: نمونه تطبیق خط محمد بن حاجی علی (هروی)؛ بیت بالا: مثنوی معنوی مولوی (ملی ایران، ش ۱۶۹۶۳: ۳۸ پ) و بیت پایین: معارج النبوة (داماد ابراهیم پاشا نوشهری - نوشهر، ش ۳۱: گ ۹۵ پ)

تصویر ش ۶: ترقیمه مثنوی معنوی مولوی کتابت شده توسط محمد بن حاجی علی (ملی ایران، ش ۱۶۹۶۳: گ ۳۲۹ پ)

تصویر ش ۷: ترقیمه معارج النبوة، کتابت توسط کاتب محمد بن حاجی علی از روی نسخه به خط مؤلف (داماد ابراهیم پاشا نوشهری - نوشهر، ش ۳۱: گ ۶۵۴ پ)

تصویر ش ۸: ترقیمه معارج النبوّه بدون نام کاتب کتابت شده از روی نسخه به خط مؤلف
(قره مصطفی پاشا، ش ۴۰۳: گ ۵۴۸ پ)

تصویر ش ۹: تطبیق خط میرزا محمد بن دوست محمد سمرقندی در دو ترقیمه معارج النبوّه در ترکیه و ایران: ترقیمه
بالا (راشد افندی، ش ۸۸۱/۲: گ ۱۴۹) و ترقیمه پایین (آستان قدس رضوی، ش ۳۵۲۹۰: گ ۲۵۹ ر)

اصالت متن نسخه‌ها و تبارشناسی نسخه‌های «معارج النبوة» ترکیه

متن کتاب معارج النبوة، در اغلب نسخه‌های موجود در جهان، این چنین آغاز می‌شود:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ.

رَبَّنَا آتِنَا مِنْ لَدُنْكَ رَحْمَةً وَهَيِّئْ لَنَا مِنْ أَمْرِنَا رَشَدًا.

حمدی که صحایف لطایف اطباق فلکی بنقوش تقریر آن مُوشَّح بود و ثنایی که صفایح

مدایح اوراق ملکی برقوم تحریر آن مُرشَّح باشد.

با این حال در تعدادی از نسخه‌های معارج النبوة، که در مقایسه با انبوه نسخ فوق گروه

اندکی را تشکیل می‌دهند، متن مقدمه کتاب پس از ذکر بسمله و بخش دعایی آیه ۱۰ سوره

کهف، به این ترتیب آغاز می‌شود:

حمدی که صحایف لطایف اطباق فلکی بنقوش تقریر آن مُوشَّح بود و ثنایی که صفایح

مدایح اوراق ملکی برقوم تحریر آن مُرشَّح باشد.

بر مبنای ملاحظه همین اختلاف می‌توان نسخه‌های معارج النبوة را به دو گروه اصلی

دسته‌بندی کرد. گروهی که با سجع (مُوشَّح/ مُرشَّح) آغاز می‌شود و گروهی که در آغاز

مقدمه دو بار واژه «مُوشَّح» در آنها تکرار شده است، که اگر این گفتار معین‌الدین مبنی بر

اینکه این کتاب بدو دارای مسوده‌ای بوده^۱ که ممکن است کاتبان از روی آن هماستنساخ

کرده باشند، در کنار توجه او در به‌کارگیری آرایه سجع در آثارش، در نظر گرفته شود، با توجه

به قاعده اجماع یا کثرت یک ضبط هنگام مقابله تشخیصی نسخه‌ها (نک. صفری آق‌قلعه،

۱۴۰۰: ۱۶۸) می‌توان ادعا کرد که آن ترتیب آغازین که مسجع است، احتمالاً همان

۱. شاهد این مدعا نسخه شماره ۱۲۰۵۵ کتابخانه ملی ایران و به خط مؤلف است که با تکرار «مُوشَّح» آغاز می‌شود و

اصالت آن هم تلویحاً توسط مرحوم عبدالله انوار تأیید شده و در عین حال، ظواهر امر حاکی از مسوده بودن آن دارد

(نک. انوار، ۱۳۶۵: ۵۳/۵؛ نیز نک. تفضلی، ۱۳۸۵: ۳۲۴). وانگهی پیگیری این موضوع ظاهراً روشن، زمانی از

نظر پژوهشی اهمیت می‌یابد که دانسته شود تکرار «مُوشَّح» صرفاً محصول سهوالقلم مؤلف یا دخل و تصرف

کاتبان بعدی نبوده است، چراکه با توجه به مقابله نسخه‌های گوناگون معارج النبوة به نحوی می‌توان چنین استنباط

کرد که چه‌بسا مؤلف بدو خواهان ایجاد جناس میان «مُوشَّح» و «مُوشَّح بوده است تا ایجاد سجع میان

«مُوشَّح» و «مُرشَّح». شایان ذکر است چنانچه هنگام گزینش نسخه‌ها در فرایند تصحیح کتاب به این نکته توجه

نشود، مانند بسیاری از موارد که در تصحیح کتاب از مسوده مؤلف به‌عنوان نسخه اساس استفاده شده، تصحیح

معارج النبوة نیز با کاستی‌های گوناگونی همراه خواهد بود.

تحریری است که از روی مبیضه کتابت شده است. در عین حال مراجعه به کتاب‌هایی همچون روضة العقول (ملطیوی، ۱۳۸۳: ۲۹)، الارشاد و التطریز (یافعی، ۱۴۲۴ق: ۱۵۱/۲)، ینبوع الاسرار فی نصایح الابرار (خوارزمی، ۱۳۸۴: ۱/۲۴۵) و رشحات عین الحیات (فخرالدین صفی، ۱۳۵۶: ۹/۱) نشان می‌دهد که پیش از تألیف معارج النبوة استفاده از این نمونه سجع میان واژگان (مُوشَح/ مُرَشَح) سابقه داشته و قاعدتاً معین‌الدین هم از این موضوع آگاه بوده است. شایان ذکر است که اکثر قریب به اتفاق نسخه‌های معارج النبوة ترکیه با الگوی مسجع (مُوشَح/ مُرَشَح) آغاز می‌شوند، به جز نسخه شماره ۴۰۳ کتابخانه قره مصطفی پاشای کتابخانه بایزید، که از الگوی (مُوشَح/ مُرَشَح) تبعیت می‌کند. و چنانچه گزارش کاتب این نسخه، مبنی بر اینکه آن را از روی نسخه کتابت شده به خط مؤلف استنساخ کرده، در کنار گزارش کاتب محمد بن حاجی علی که او هم نسخه کتابت شده خویش را از روی نسخه کتابت شده به خط مؤلف استنساخ کرده است، در نظر گرفته شود، با توجه به اینکه در دو نسخه استنساخ شده از روی خط مؤلف، اختلاف در ضبط واژگان خود را به این نحو نشان می‌دهد، ضمن اطمینان از وجود مسوده و مبیضه در کتاب معارج النبوة و مبنا قراردادن استفاده از سجع توسط معین‌الدین، چه به‌عنوان سبک فردی و چه به‌عنوان تقلیدی از سبک دیگران، می‌توان نتیجه گرفت که کاتب محمد بن حاجی علی (هروی) که از الگوی (مُوشَح/ مُرَشَح) تبعیت کرده است، چه بسا نسخه خویش را از روی مبیضه مؤلف استنساخ کرده باشد. اما نکته جالب دیگری که ذکر آن در کنار بیان همه شواهد و قراینی که نشانگر صحت الگوی آغازین (مُوشَح/ مُرَشَح) در مقدمه کتاب است، ذکر استفاده محمد بن محمد اسکوبی آلتی برmq از همین الگوی متنی در ترجمه کتاب معارج النبوة به زبان ترکی عثمانی است که مستقل از شواهد سبکی که نشان می‌دهد مؤلف کتاب احياناً از این الگو استفاده کرده است و خود نشان تأییدی است بر فرض صحت نسخه‌هایی که از روی این الگوی متنی استنساخ شده‌اند. البته تأیید این صحت هم به این شرط است که مترجم از صحیح‌ترین نسخه‌ها برای ترجمه سود برده و تا حد امکان به متن اصلی وفادار بوده باشد. آلتی برmq در آغاز متن ترجمه خویش این‌گونه می‌نویسد:

... شول حمد که فلکلرک طبقلری انک ایله مزین و موشحدر و شول ثناکه ملکلرک

ورقلری انک رشحاتیله مرشحدر...

که در این مورد تطبیق سجع میان (مُوشَّح/ مُرَّشَّح) به‌وضوح قابل مشاهده است (آلتی بر مق، اسعد افندی، ش ۲۲۶۰: گ ۱ پ).

متن اصلی معارج النبوة با شعری طولانی از معین‌الدین فراهی هروی پایان می‌یابد که در دو بیت پایانی آن، معین‌الدین به نام و تخلص خود در آن اشاره می‌کند، که مقطع آن به این ترتیب است:

معینی را تمنا غیر از این نیست   در آن بستان تماشا غیر از این نیست
من درویش را در هر دو عالم   تویی مقصود و بس واللہ اعلم

با این حال در ترقیمه نسخه کتابت شده توسط احمد بن محمد اسکوبی به تاریخ ۹۶۸ ق و نسخه‌های معارج النبوة بدون نام کاتب ترکیه که تاریخ کتابت آنها به نیمه دوم قرن دهم هجری مربوط می‌شود، شعری خاص با مضمون دعایی دیده می‌شود که نظیر آن در ترقیمه هیچ کدام از نسخه‌های خطی متقدم و یا متأخر معارج النبوة موجود در ایران یا ماوراءالنهر و شبه‌قاره دیده نمی‌شود. از آنجایی که این شعر در ترقیمه کتابت شده احمد بن محمد اسکوبی مشاهده می‌شود، این احتمال هم وجود دارد که این شعر چه‌بسا به ابتکار خود او به متن ترقیمه افزوده شده و سپس توسط سایر کاتبان عثمانی تکرار شده باشد که در نهایت با استناد به همین شعر می‌توان استدلال کرد که این مجموعه نسخه‌ها در خود محدوده عثمانی کتابت شده و از قلمرو سرزمینی دیگری به عثمانی وارد نشده‌اند و در عین حال نمونه‌ای از آن از عثمانی خارج نشده است که این موضوع در نوع خود نشانگر اصالت خاستگاهی و استقلال این مجموعه نسخه‌هاست (تصویر ش ۱۰).

مضمون شعر دعایی مندرج در ترقیمه نسخه معارج النبوة کتابت شده توسط احمد بن محمد اسکوبی چنین است:

ایا کسی که نظر بر کتاب ما داری   همین بس است که ما را بخیر یاد آری
مرا ز لطف عمیم این توقع هست   که چون به مطالعه کتاب ما پیش آری
چو بر ضمیر تو مکشوف گردد اسرارش   مرا ز خاطر عاطر فرو نگذاری
دعای خیر کنی بر مصنف و کاتب   ز قهر بازرهانی به لطف بسیاری

مدد ز غیر چه خواهم خدای عزوجل / بلطف خویش فرومانده را دهد یاری
پوش جرم و خطا و جفا ببخش / که هم کریم و رحیم و غفور و ستاری^۱

تصویر ش ۱۰: ترقیمه فارسی معارج النبوة کتابت شده در ۹۶۸ق
(کتابخانه قاضی زاده محمد افندی، ش ۳۶۹: گ ۵۰۷ پ)

نتیجه گیری

تحلیل مستندات تاریخی نشان می دهد که سلطان بایزید دوم عثمانی (د. ۹۱۸ق)، به عنوان سیاست مدار هم عصر معین الدین فراهی هروی (د. ۹۰۷ق)، با مطالعه کتاب مجالس النفایس امیر علی شیر نوایی، با این نویسنده مشهور اهل هرات قرن نهم هجری آشنا شده و سپس از طریق سفارش کتابت کتاب های معارج النبوة فی مدارج الفتوة و روضة الواعظین معین الدین، شخصاً زمینه آشنایی مردم عثمانی با او را فراهم ساخته است. در هیچ کدام از نسخه های خطی کتاب معارج النبوة فی مدارج الفتوة موجود در کتابخانه های ترکیه نمونه ای از جعل در تاریخ کتابت، یا هویت کاتب و مخدوش بودن انجامه و ترقیمه، یا جعل و خدشه در یادداشت یا مهر مالکیت، دیده نمی شود. همچنین یادداشت یا مهری که نشان دهنده مالکیت صفوی و یا تیموری باشد، در این نسخه ها وجود ندارد. بیشترین تعداد وقف از این کتاب به سلطان محمود اول و ابراهیم پاشا نوشهری مربوط می شود و در عین حال مالکیت

۱. وزن بیت دوم (مصرع اول و دوم)، بیت سوم (مصرع دوم) و بیت آخر (مصرع اول) اشکال دارد.

دو ادیب و تاریخ‌نگار مشهور عثمانی، یعنی ابوالفضل محمد دفتری و کوچک‌چلبی‌زاده، بر نسخه‌هایی از این کتاب برای پیگیری مطالعات تطبیقی ادبی و تاریخی بسیار حائز اهمیت است.

از مجموع بیست‌وهفت نسخه خطی معارج النبوة موجود در ترکیه تنها نام پنج کاتب در نسخه‌ها ذکر شده است که نام‌های ایشان به ترتیب سال کتابت به این شرح است: محمد بن حاجی علی (هروی) ۸۹۶ق؛ شفیعی شریف، ۹۱۷ق؛ احمد بن محمد اسکوبی، ۹۶۸ق؛ شاه‌محمد بن مرحوم مغفور غیاث‌الدین محمد المروزی، ۹۸۴ق؛ و میرزا محمد بن دوست محمد سمرقندی ۱۰۳۲ق.

هم‌اکنون نسخه‌ای از مثنوی معنوی کتابت‌شده در ۸۸۳ق و به خط محمد بن حاجی علی در کتابخانه ملی ایران موجود است. شفیعی شریف هم نام همان کاتبی است که تتمه معارج النبوة را بنا به سفارش بایزید دوم عثمانی در سال ۹۱۷ق کتابت کرده که نسخه‌های خطی دیگری همچون خفی علایی به خط او در کتابخانه ایاصوفیه موجود است و از کاتب میرزا محمد بن دوست محمد سمرقندی نسخه‌های خطی متعددی از معارج النبوة در ایران، ترکیه و ازبکستان به یادگار مانده است که به این ترتیب از طریق تطبیق خط و زمان کتابت، هویت این سه کاتب احراز شد. با این توضیح که محمد بن حاجی علی، کاتب یکی از دو نسخه کهن معارج النبوة موجود در ترکیه است که از روی نسخه به خط مؤلف کتابت شده و آن نسخه کهن دیگر که در سال ۹۰۴ق از روی نسخه به خط مؤلف کتابت شده، فاقد نام کاتب است. از طریق ملاحظه و مقایسه کلی ابتدای متن نسخه‌ها مشخص شد که عمده نسخه‌های معارج النبوة موجود در ترکیه از الگوی متنی مشهور این کتاب تبعیت می‌کنند که با سجع میان واژه‌های «مُوشَح» و «مُرَشَح» آغاز می‌شود، به استثنای نسخه ش ۴۰۳ کتابخانه قره‌مصطفی‌پاشا که با تکرار واژه «مُوشَح» آغاز می‌شود. و در نهایت این‌که در انتهای ترقیمه نسخه‌های معارج النبوة ترکیه بدون کاتب، که تاریخ کتابت آنها به نیمه دوم قرن دهم هجری بازمی‌گردد، شعری با مضمون دعایی به چشم می‌خورد که در هیچ‌کدام از نسخه‌های موجود در سایر کشورها دیده نمی‌شود و با توجه به اینکه این شعر

اختصاصاً در ترقیمه نسخه خطی معارج النبوة کاتب احمد بن محمد اسکوی اهل عثمانی که در ۹۶۸ ق کتابت شده، نیز مشاهده می شود می توان استنباط کرد که این مجموعه از نسخ معارج النبوة انحصاراً در عثمانی کتابت شده اند.

منابع

- اسماعیل پور، مهییز (۱۳۸۱). «معین الدین فراهی». در: دانشنامه ادب فارسی، جلد سوم: ادب فارسی در افغانستان. به سرپرستی حسن انوشه. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی: ۹۷۳-۹۷۶.
- انوار، سید عبدالله (۱۳۶۵). فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی ایران، ج ۵. تهران: کتابخانه ملی ایران.
- تفضلی، مریم (۱۳۸۵). «نسخه های اصل از سده نهم هجری». نسخه پژوهی، ش ۳: ۲۹۱-۳۳۴.
- حسینی، سید محمدتقی (۱۴۰۲). فهرست دستنویس های فارسی کتابخانه شهیدعلی پاشا (استانبول). تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- خضر، عبدالعلیم عبدالرحمن (۱۳۸۹). مسلمانان و نگارش تاریخ: پژوهشی در تاریخ نگاری اسلامی. ترجمه صادق عبادی. تهران: سمت.
- خوارزمی، حسین بن حسن (۱۳۸۴). ینوع الاسرار فی نصایح الابرار. به اهتمام دکتر مهدی درخشان تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- دروش، فرانسوا (۱۳۹۵). دستنامه نسخه شناسی نسخه های به خط عربی. ترجمه سید محمدحسین مرعشی. تهران: سمت.
- ریاحی، محمدمبین (۱۳۶۹). زبان و ادبیات فارسی در قلمرو عثمانی. تهران: شرکت انتشاراتی پاژنگ.
- صفری آق قلعه، علی (۱۴۰۰). اصول و منابع تصحیح متون. تهران: سمت.
- فخرالدین صفی، علی بن حسین (۱۳۵۶). رشحات عین الحیات. تهران: بنیاد نیکوکاری نوریانی.
- کیوانی، مجدالدین (۱۳۸۶). «حملة حیدری». در: دانشنامه زبان و ادب فارسی، جلد دوم. به سرپرستی اسماعیل سعادت. تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.

- ملطوی، محمد غازی (۱۳۸۳). روضة العقول. تصحیح و تشحیه محمد روشن و ابوالقاسم جلیلی پور. تهران: فرهنگستان زبان و ادبیات فارسی.
- نعیمی، علی احمد (۱۳۲۸). صورتگران و خوشنویسان هرات در عصر تیموریان. کابل: مطبعه عمومی کابل.
- واصفی، محمود بن عبدالجلیل (۱۳۴۹). بدایع الوقایع. تصحیح الکساندر بلدروف. تهران: بنیاد فرهنگ ایران با همکاری انیستیتوی خاورشناسی فرهنگستان علوم اتحاد جماهیر شوروی.
- یافعی، عبدالله بن اسعد (۱۴۲۴ق). الارشاد و التطریز فی فضل ذکر الله و تلاوة کتابه العزیز و فضل الاولیاء و الناسکین و الفقراء و المساکین. محقق: محمد ادیب جادر. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- GÜNAY KUT NİMET BAYRAKTAR (2021). YAZMA ESERLERDE VAKIF MÜHÜRLERİ , İmak Ofset Basım Yayın Tic. ve San. Ltd. Şti. Akçaburgaz Mah.137. Sok. No: 12, İstanbul: Esenyurt.

منابع خطی

- آلتی برمق، محمد بن محمد. ترجمه معارج النبوة فی مدارج الفتوة به زبان ترکی عثمانی. ش ۲۲۶۰ کتابخانه اسعد افندی کتابت: بی تا.
- معین‌الدین فراهی هروی. روضة الواعظین. ش ۱۸۲۹ کتابخانه ایاصوفیا، استانبول، کتابت: ۸۹۸ق.
- _____ . همان. ش ۱۸۳۰ کتابخانه ایاصوفیا، استانبول، کتابت: بی تا.
- _____ . معارج النبوة فی مدارج الفتوة. ش ۳۵۲۸۹ کتابخانه آستان قدس رضوی، مشهد، کتابت: ۱۰۲۵ق به خط میرزا محمد بن دوست محمد سمرقندی.
- _____ . همان. ش ۳۵۲۹۰ کتابخانه آستان قدس رضوی، مشهد، کتابت: ۱۰۲۵ق به خط میرزا محمد بن دوست محمد سمرقندی.
- _____ . همان. ش ۳۷۷ کتابخانه ازمیر، استانبول، کتابت: ۱۰۰۹ق.
- _____ . همان. ش ۲۴۱۴ کتابخانه اسعد افندی، استانبول، کتابت: ۹۲۲ق.
- _____ . همان. ش ۳۲۵۸ کتابخانه ایاصوفیا، استانبول، بی تا.
- _____ . همان. ش ۳۳۸۷ کتابخانه ایاصوفیا، استانبول، کتابت: ۹۱۷ق، به خط شفیعی شریف.
- _____ . همان. ش ۳۴۴۲ کتابخانه ایاصوفیا، استانبول، کتابت: ۸۹۸ق.

- _____ . همان. ش ۳۴۴۳ کتابخانه ایاصوفیا، استانبول، کتابت: ۹۸۶ق.
- _____ . همان. ش ۳۴۴۴ کتابخانه ایاصوفیا، استانبول، کتابت: ۹۵۳ق.
- _____ . همان. ش ۱۷۲۰ کتابخانه بنیاد خاورشناسی فرهنگستان علوم، تاشکند، کتابت: ۱۰۴۰ق به خط میرزا محمد بن دوست محمد سمرقندی.
- _____ . همان. ش ۱۶۲۹ کتابخانه جارالله افندی، استانبول، کتابت: ۹۶۸ق.
- _____ . همان. ش ۲۶۶ کتابخانه چلبی عبدالله افندی، استانبول، کتابت: ۹۶۹ق.
- _____ . همان. ش ۳۱ کتابخانه داماد ابراهیم پاشا، نوشهر، کتابت: ۸۹۵ق، به خط محمد بن حاجی علی.
- _____ . همان. ش ۴۰۸ کتابخانه داماد ابراهیم پاشا، استانبول، کتابت: ۹۷۸ق.
- _____ . همان. ش ۴۰۹ کتابخانه داماد ابراهیم پاشا، استانبول، کتابت: پیش از ۹۷۹ق.
- _____ . همان. ش ۴۱۰ کتابخانه داماد ابراهیم پاشا، استانبول، کتابت: بی تا.
- _____ . همان. ش ۸۸۱/۱ کتابخانه راشد افندی، قیصریه، کتابت: ۱۰۳۲ق به خط میرزامحمد بن دوست محمد سمرقندی.
- _____ . همان. ش ۸۸۱/۲ کتابخانه راشد افندی، قیصریه، کتابت: ۱۰۳۲ق به خط میرزامحمد بن دوست محمد سمرقندی.
- _____ . همان. ش ۸۸۱/۳ کتابخانه راشد افندی، قیصریه، کتابت: ۱۰۳۲ق به خط میرزامحمد بن دوست محمد سمرقندی.
- _____ . همان. ش ۱۸۹۹ کتابخانه شهید علی پاشا، استانبول، کتابت: ۱۰۷۷ق.
- _____ . همان. ش ۲۴۶ کتابخانه طرخان والده سلطان، استانبول، ۹۸۱ق.
- _____ . همان. ش ۴۴۸۳ کتابخانه فاتح، استانبول، کتابت: ۹۸۹ق.
- _____ . همان. ش ۴۴۸۴ کتابخانه فاتح، ایاصوفیا، استانبول، کتابت: ۹۸۹ق.
- _____ . همان. ش ۳۶۸ کتابخانه قاضی زاده محمد افندی استانبول، کتابت: ۹۶۸ق.
- _____ . همان. ش ۳۶۹ کتابخانه قاضی زاده محمد افندی، استانبول، کتابت: ۹۶۸ق.
- _____ . همان. ش ۴۰۳ کتابخانه قره مصطفی پاشا، استانبول، کتابت: ۹۰۴ق.
- _____ . همان. ش ۱۳۳۷ کتابخانه کتابسرای مغنیسا، قیصریه، کتابت: ۱۰۳۲ق.
- _____ . همان. ش ۳۷۳ کتابخانه لالا اسماعیل، استانبول، کتابت: ۹۶۸ق به خط احمد بن محمد اسکوبی.

- _____ . همان. ش 06 Mil Yz B 329 کتابخانه ملی ترکیه، آنکارا.
- _____ . همان. ش ۵۱۱۵ کتابخانه یوسف آغا، قونیه، بی‌تا.
- مولوی، جلال‌الدین محمد بن محمد. مثنوی معنوی. ش ۱۶۹۶۳ کتابخانه ملی ایران، کتابت ۸۸۳ق به خط محمد بن حاجی علی هروی.
- نوایی، امیر علی شیر. مجالس النفایس. ش ۴۰۶۵، کتابخانه فاتح، استانبول.

منابع اینترنتی

- تارنمای کتابخانه ملی ایران: www.nlair.ir
- تارنمای پایگاه نسخ خطی ترکیه: www.portal.yek.gov.tr
- تارنمای پایگاه بنیاد خاورشناسی فرهنگستان علوم ازبکستان: www.beruni.uz

